

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСНОГО МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті описуються психологічні засади формування дискурсного мовлення старшокласників. Розглядається питання мовної особистості на психологічній основі. Підкреслюється значущість категорії спілкування сучасного випускника загальноосвітньої школи.

Ключові слова: мовна особистість, дискурсне мовлення, мовленнєва діяльність, види мовленнєвої діяльності, сприйняття, розуміння та породження дискурсу.

Розвиток дискурсного мовлення учнів старших класів і підвищення їхньої мовленнєвої культури – одне з актуальних завдань сьогодення. Підґрунтям формування національно свідомої мовної особистості школяра є розвиток мовленнєвих умінь, які складають основу дискурсивної компетентності учня, та визначення психолінгвістичних основ навчання української мови, включаючи їх психічні й фізіологічні складники. Оскільки використання мовних засобів у спілкуванні підпорядковане не лише законам лінгвістики, а й психології, то одним із головних етапів навчання старшокласників дискурсного мовлення є оволодіння психологічними засадами спілкування, що сприяє досягненню рівня внутрішньої погодженості дій комунікантів.

Дискурсне мовлення виявляється в мовленнєвій діяльності особистості і є одним із компонентів загальної культури школяра, тому його розвиток тісно пов'язаний із формуванням мовної особистості.

Розвиток такої особистості ґрунтується на психологічних засадах, які досить широко висвітлені у психолого-педагогічних дослідженнях. Авторитетними тут є праці Б. Ананьєва, де розглядається зв'язок особистості з природним середовищем, Л. Виготського про свідомість як основу розвитку особистості, Г. Костюка, який вважає діяльність основою особистості, О.Леонтєва про особистість, яка розвивається в творчості, С. Максименка, С. Рубінштейна, які визначають структуру особистості.

Оволодіння дискурсним мовленням як засобом спілкування, пізнання і впливу – необхідна складова становлення і розвитку мовної особистості, здатної продуктивно і творчо життєдіяти. Спираючись на праці психолінгвістів і лінгводидактів (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, П. Гальперін, О. Горошкіна, І. Зимня, Л. Мацько, А. Нікітіна, М. Пентилюк, О. Селіванова та ін.), вважаємо, що мовна особистість у процесі мовленнєвої діяльності, а відтак і її дискурсне мовлення, може виступати в різних ролях. Засвоюючи норми, цінності, технології спілкування, вона (особистість) керується правилами, засобами, самоідентифікацією й самореалізацією в практичній діяльності. Як транслятор передає інформацію про її норми, цінності, взірці іншим людям [10, с. 81-82].

Незважаючи на значний внесок у теорію і практику навчання мовної (мовленнєвої) особистості та широту охопленої проблематики, зазначимо, що проблема формування дискурсного мовлення старшокласників не була предметом спеціального дослідження. Тому за мету нашої статті ставимо з'ясувати психолінгвістичні основи формування дискурсного мовлення учнів у процесі навчання української мови в старших класах.

Дискурсне мовлення – поняття широке і багатоаспектне. Воно виявляє себе в актах мовленнєвої діяльності, що формується під впливом психологічних процесів. Дискурсне мовлення, включаючи процес обміну думками між комунікантами (адресатом і адресантом мовлення), – це завжди своєчасна комунікативна ситуація з новим пошуком мовних засобів для формування і формулювання думки. Для того, щоб бути комунікативно компетентним, необхідна активна розумова діяльність мовленнєвої особистості та дотримання нею норм сучасної української мови та культури спілкування.

Спілкування – один із виявів соціальної взаємодії людей, за допомогою якого, на думку В. Кисловської, "чинять виховні впливи на особистість, за потреби оптимізують її психічний зміст, тож особистість слід розуміти як продукт і результат індивідуального досвіду її спілкування з іншими людьми [5, с. 53]". Беручи до уваги твердження вченої, зазначимо, що в процесі формування мовної особистості загалом і дискурсного мовлення зокрема має передувати достатній запас знань, умінь і навичок, сформованих на основі низки компетентностей – мовної, мовленнєвої, комунікативної, дискурсивної, діяльнісної (стратегічної) та ін., які мовці повинні застосовувати для реалізації своїх комунікативних намірів.

Розвиток дискурсного мовлення, мовленнєвої діяльності, культури спілкування має стати провідним завданням навчання української мови особливо в старших класах, оскільки мовлення, з погляду І. Зимньої, – це "своєрідний особливий спосіб формування і формулювання думки засобами мови [4, с. 15]". Отже, мовленнєва діяльність розглядається як система мовленнєвих дій, що забезпечують спілкування – "сукупність зв'язків і взаємодій людей..., у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, умінням, навичками, результатами діяльності, взаємовпливами і корекцією поведінки [2, с. 162]". Все це реалізується через види мовленнєвої діяльності під час слухання, говоріння, читання і письма, які становлять основу спілкування як психокогнітивної діяльності сприйняття тексту, породження висловлювання, творення дискурсу в конкретній комунікативній ситуації, урахування рівень взаєморозуміння комунікантів та гармонізацію їхньої свідомості, комунікативну кооперацію (співробітництво) мотив і мету (інтенцію), комунікативну стратегію (хід, тактики) тощо.

Для окреслення психолінгвістичних засад формування дискурсного мовлення учнів слід з'ясувати два чинники: мовний чинник і чинник стилю спілкування (мовленнєвого), без якого мовленнєва діяльність втрачає сенс. Тому, досліджуючи зазначене питання, необхідно з'ясувати такі лінгвістичні поняття, як "мова" і "мовлення", на розмежування яких указував ще Ф. де Сосюр [13].

Нам імпонує думка вітчизняного лінгводидакта О. Біляєва, який, вивчаючи передумови виникнення терміна "мовлення", зазначав: "Здобутки мовознавства (І. Білодід, В. Виноградов, В. Костомаров, В. Русанівський), соціо- та психолінгвістики (О. Леонт'єв), психології навчання (Г. Костюк) спричинилися до появи терміна "мовлення" для відрізнення його від "мови" [3, с. 38]. Поняття "культура мови" й "культура мовлення", зауважує вчений, співвідносяться між собою, як мова і мовлення, як загальне і конкретне.

На значущість мови та мовлення для сучасної шкільної лінгводидактики неодноразово вказує М. Пентилюк: "Реалізація мови здійснюється в процесі мовлення, або мовленнєвої діяльності". І далі: "Мовленнєва діяльність ґрунтується на психічній діяльності людини, залежить від її інтелектуального та емоційного розвитку і спирається на мовні знання [8, с. 229]".

Як зазначає О. Селіванова, у свій час "теорія мовленнєвої діяльності як діяльнісна концепція мови у єднанні спілкування й узагальнення була спрямована на дослідження процесів продукування та сприйняття мовлення, мовленнєвих операцій і механізмів, мотивованості мовленнєвої активності у складі структури немовної діяльності людини як члена соціуму, організації пам'яті, типів знань, зв'язку мислення й мовлення, значення слова в мовленнєвому механізмі людини, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів, онтогенезу мовленнєвої здатності, стратегій оволодіння мовою та її використання [12, с. 205]".

Особливо значущою для методики формування дискурсного мовлення старшокласників є теорія мовленнєвої діяльності та вчення про механізми мовлення, зокрема сприйняття, розуміння, породження тексту (дискурсу) тощо.

Сприйняття тексту (дискурсу) – важливий етап роботи в навчанні української мови. Чільне місце у вирішенні цієї проблеми посідають праці Ф. Бацевича, Л. Добраєва, С. Максименка, П. М'ясоїда, Н. Пльонкіна, І. Рубо, Ю. Сорокіна, Т. Троніної та ін.

На думку Ф. Бацевича, сприйняття чужого мовлення – різновид мовленнєвої діяльності людини, що полягає в удосконаленні смислу почутих (прочитаних) повідомлень, текстів, усвідомленні авторських текстових (дискурсивних) стратегій, інтенцій тощо [1, с. 97]. Т. Троніна відзначає, що цей складний динамічний процес включає активну мовленнєву діяльність: учень повинен прочитати текст підручника (послухати вчителя), відтворити прочитане (почуте), побудувати власне висловлювання на основі аналізу, узагальнення, порівняння вивченого теоретичного матеріалу [11, с. 146]. Таким чином, суб'єкт сприйняття (старшокласник) є активним як учасник комунікативного акту, так і в плані активізації пам'яті, сенсорних механізмів, мотивації та цілеспрямованості сприйняття мовлення.

Після первинного сприйняття відбувається власне *розуміння* чужого мовлення, що на відміну від сприйняття (за О. Селівановою) є *когнітивною* операцією осмислення й засвоєння інформаційного масиву повідомлення або тексту на підставі сприйняття семантичного змісту висловлювань, їхньої мисленнєвої обробки із залученням імпліцитного плану тексту, процедур пам'яті, тобто власного тезаурусу адресата та знань норм комунікації, притаманних певній культурі [12, с. 216]. На думку дослідниці, сутність розуміння зводиться до визначення змісту і структури повідомлення, рівня інтелекту, розвитку мислення, уваги, пам'яті тощо.

Необхідною умовою розуміння автори психологічного словника Ю. Приходько та В. Юрченко вважають знання та життєвий досвід людини, які є ключовими складовими цього процесу [9, с. 159].

Інтерпретація психологами поняття "розуміння" (С. Гусєв, Т. Дрідзе, В. Штофф, П. Якобсон) дає змогу виділити декілька його рівнів – лінгвістичний, психологічний, педагогічний, загально-теоретичний (рис. 1).

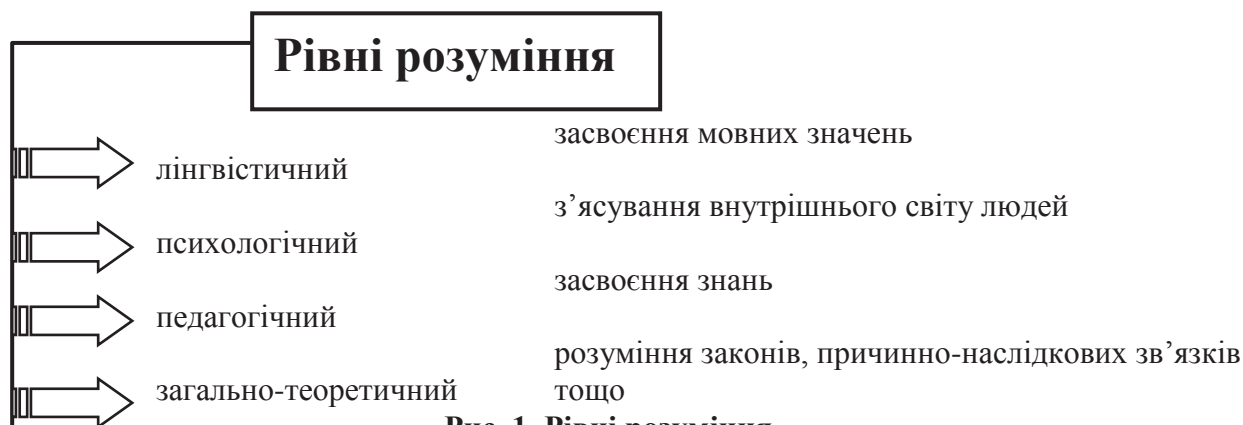

Рис. 1. Рівні розуміння.

Розуміння – це складна аналітико-синтетична діяльність мозку, спрямована на розкриття внутрішньої сутності об'єктів, на усвідомлення зв'язків, відносин, залежностей, які в ній відображаються [7, с. 175]. Найбільш вагомим для нашого дослідження є лінгвістичне розуміння, що полягає у засвоєнні мовних значень. З'являється воно, коли старшокласник намагається розпізнавати (декодувати) лінгвістичні одиниці повідомлення (слова-терміни, синтаксичну конструкцію, частину тексту (висловлювання, дискурсу), визначити їх особливості. Розуміння дискурсного мовлення зводиться до того, щоб за словами, фразами чужого висловлювання в реципієнта з'явилися відповідні уявлення предметів чи явищ, установлювались зв'язки нового з уже знайомим і зрозумілим.

Ф. Бацевич висловив цілком слушну думку про те, що розуміння як різновид мовленнєвої діяльності поряд з породженням мовлення полягає у висловленні адресатом смислу дискурсу (тексту), усвідомленні авторських дискурсивних (текстових) стратегій, інтерпретацій адресанта [2, с. 149]. А тому розуміння дискурсного мовлення старшокласників лежить в одній площині з породженням дискурсу.

Для окреслення психолінгвістичних засад формування дискурсивної компетентності учнів необхідно хоча б ескізно проаналізувати процес породження мовлення, що є реалізацією мисленнєвих дій у вербальній мовній системі.

Проблема **породження** мовлення (внутрішнього і зовнішнього) відбита в працях психологів Л. Виготського, М. Жинкіна, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Н. Хомського, психолінгвістів Т. Ахутіної, Ф. Бацевича, О. Залевської, І. Зимньої та ін. Існують різні моделі породження мовлення, які певною мірою близькі й достатньо доповнюють одна одну. Так, О. Леонтьєв виділяє основні етапи цього різновиду мовленнєвої діяльності. Першим етапом виступає мотив, що породжує інтенцію (на даному етапі комунікант має образ результату, хоча ще не має плану, який йому необхідно здійснити для реалізації задуманого результату). На другому етапі адресант має комунікативний намір (осмислений, інтуїтивний, імпульсивний), який детермінує внутрішню програму мовлення, і спосіб (тактики) її втілення. Третій етап пов'язаний із реалізацією мовлення в звуковій або графічній знаковій формі. І четвертий – етап зіставлення реалізації задуму з самим задумом [6].

Услід за І. Зимньою, вважаємо цю модель породження мовлення розгорнутою й найбільш прийнятною для нашого дослідження, оскільки автор акцентує увагу на значенні мотиву висловлювання, "внутрішнє програмування" (термін уперше ввів О. Леонтьєв), що є важливим не лише для розуміння процесу формування висловлювання, а й розвитку дискурсного мовлення вцілому.

Теорія О. Леонтьєва трактується на виділенні низки під етапів: текстограматичний (перехід на певний об'єктивний код – кодування), фенограматичний (лінійний розподіл кодованих граматичних одиниць мови), синтаксичне прогнозування (введення граматичних характеристик мовних одиниць), синтаксичний контроль (зіставлення задуму з комунікативною ситуацією). Таким чином, перш за все, відбувається внутрішнє програмування висловлювання, згодом – моторне програмування, і, насамкінець, здійснюється реалізація комунікативного акту. Кожен із цих етапів є значущим для формування дискурсивної компетентності старшокласників, оскільки організовують їхні комунікативні дії в процесі породження власного дискурсу.

Значним доповненням, на нашу думку, у теорії породження мовленнєвого висловлювання є такі положення І. Зимньої:

- а) зв'язок мотиву з говорінням, що зумовлено його потребою, і предметом;
- б) наявність комунікативного наміру, через який мовець стає учасником самого акту спілкування;
- в) зв'язок слова і поняття;
- г) визначення мовлення як засобу формування і формулювання думки;
- д) чітке розмежування породження мовлення на етапі формування і формулювання думки;
- е) факт існування слова і пам'яті слухорухового мовленнєвого аналізатора і неперервність процесу актуалізації поняття і слова [4, с. 69-70].

Спираючись на ці положення авторка виділяє три основні рівні процесу породження мовлення – мотиваційно-спонукальний, формувальний, реалізуючий. Ми погоджуємося з думкою вченої щодо етапів породження мовлення, однак зауважимо, що дискурсне мовлення має ще спиратися на психолінгвістичні особливості контролю, мовленнєвої рефлексії і редагування власного мовлення у процесі мовленнєвої діяльності.

Дискурсне мовлення старшокласників відображає рівень сформованості комунікативних дій, умінь і навичок та є критерієм розвиненого мовлення учня, тобто складає дискурсивну компетентність випускника, що передбачає наявність у комуніканта умінь орієнтуватися в ситуації спілкування, сприймати, розуміти, відтворювати й творити власний дискурс відповідно до мети, завдань, жанру та стилю мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
2. Бацевич Ф.С. Словник термінів мужкультурної комунікації. – К.: Довіра, 2007. – 205 с.
3. Біляев О. Культура мовлення вчителя-словесника // Дивослово. – 1995. – №1. – С.37-44.
4. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 160 с.
5. Кисловская В.Г. Зависимость между социометрическим статусом и симптомом тревожности в социальном общении (в возрастном плане) : автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. психол. наук. / В.Г. Кисловская. – М., 1971. – 21 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, Академия, 1999. – 288 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. – Видання друге, переробл. та доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
8. Пентилюк М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей. – К.: Ленвіт, 2011. – 256 с.
9. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навч. посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.
10. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
11. Работа над умениями и навыками по русскому языку в 4-8 классах: Кн. для учителя: Из опыта работы / Сост. И.В. Галлингер, С.И. Львова. – М.: Просвещение, 1988. – 159 с.
12. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля – К., 2008. – 712 с.
13. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

Андріец Е.Н.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСНОЙ РЕЧИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В статье описаны психологические основы формирования дискурсной речи старшеклассников. Рассматриваются вопросы языковой личности. Определена роль категории общения современного выпускника общеобразовательной школы.

Ключевые слова: языковая личность, дискурсивная речь, речевая деятельность, виды речевой деятельности, восприятие и понимание дискурса.

Andriets O.N.

PSYCHOLOGIC AND LINGUISTIC PRINCIPLES OF FORMING THE DISCOURSE SPEECH OF SENIOR PUPILS

The article focuses on the problem of discourse speech of senior pupils at humanitarian classes. The author of the article reveals psychological factors of learning discourse by senior pupils and the development of their professional training.

Key words: lingual personality, discourse skill, way of thinking, discourse perception and reproduction, understanding, lingual activity, kinds of lingual activity.